

edice
Septuaginta

KNIHA ESTER

V ŘECKÝCH VERZÍCH
(SEPTUAGINTY
A ALFA-TEXTU)

VYŠEHRAĐ

OBSAH

ÚVOD K ČESKÉMU PŘEKLADU SEPTUAGINTY

1. Aktuální zkoumání Septuaginty v České republice	11
2. Vznik a rozsah Septuaginty.....	11
3. Dějiny Septuaginty a jejich vliv na stav textu	13
4. Význam Septuaginty	14
5. Překlad Septuaginty do češtiny	15
5.1 Předpoklady.....	15
5.2 Cíle.....	16

ÚVOD KE KNIZE ESTER

1. Text knihy Ester: masoretský, septuagintní a alfa-text	17
1.1 Různá vydání textu.....	17
1.2 Označení dvou řeckých textů	17
1.3 Odkazy na paralely ve verzích a označení dodatků.....	18
2. Stručné dějiny bádání	19
2.1 Tři jazykové verze knihy Ester	19
2.2 Dodatky	20
2.3 Překlady do češtiny.....	20
3. Obsah jednotlivých verzí a datování	21
3.1 Hebrejsky psaná kniha Ester	21
3.2 Kniha Esthér ve znění Septuaginty	22
3.3 Esthér v alfa-textu.....	22
3.4 Pokusy o datování.....	23
4. Charakter překladu v Septuagintě a v alfa-textu.....	24
4.1 Septuaginta	24
4.2 Alfa-text	24
4.3 Překlad do češtiny.....	25
4.4 Komentář	26

KNIHA ESTER V ŘECKÝCH VERZÍCH
(SEPTUAGINTY A ALFA-TEXTU) –
PŘEKLAD DO ČEŠTINY A KOMENTÁŘ

Mardochaios na dvoře perského krále (A1–17 LXX; A1–18 AT)	29
Mardochaiův sen (A1–A11 LXX; A1–A10 AT).....	29
Odhalené spiknutí (A12–16 LXX; A11–15 AT)	33
Protivník Aman (A17 LXX; A16–A18 AT).....	34
Židovská dívka Esthér se stává perskou královnou (1,1–2,23 LXX; 1,1–2,18 AT)	35
Královská nádhera jako ukázka moci (1,1–9).....	35
Královnina neposlušnost a její důsledky pro království (1,10–22 LXX; 1,10–21 AT)	39
Hledání nové královny (2,1–4).....	43
Esthér a Mardochaios (2,5–11 LXX; 2,5–9a AT).....	44
Esthér se stává královnou (2,12–20 LXX; 2,9b–18 AT).....	47
Další spiknutí (2,21–23 LXX)	49
Židovský národ ve smrtelném nebezpečí (3,1–C30)	51
Mardochaiovo odmítnutí poklony Amanovi a důsledky takového jednání (3,1–13)	51
Výnos o vyhlazení (B1–B7).....	56
Odezvy výnosu (3,14–15 LXX; 3,19 AT).....	59
Mardochaios přesvědčuje Esthér (4,1–17)	60
Mardochaiova modlitba (C1–C11)	64
Esthérina modlitba (C12–C30)	66
Záchrana z nebezpečí (D1–9,19)	70
Esthér vstupuje ke králi (D1–D16; 5,3–5).....	70
Kůl pro Mardochaie (5,6–14).....	74
Aman prokazuje poctu Mardochaiovi (6,1–14)	76
Aman končí na kůlu (7,1–10).....	80
Esthér dosáhne vydání nového výnosu (8,1–12)	84
Výnos s protikladným obsahem (E1–E24; 8,13)	88
Zveřejnění výnosu a reakce (8,13–17)	93
Od střetů k míru (9,1–19).....	95
Sepsané dokumenty (9,20–10,2)	99
Mardochaios ustanovuje svátek Frúry (9,20–28).....	99

Esthér a Mardochaios zpečetují svátek Frúry (9,29–31)	101
Králem sepsané dokumenty (10,1–2)	102
Významný Žid na perském královském dvoře (10,3; F1–10)	102
Mardochaios nástupcem krále (10,3)	102
Výklad snu (F1–F10)	103
Dodatek (F11)	106
Bibliografie	107
Seznam zkratek	111
Rejstřík spisů	112
Rejstřík osobních jmen	117
Rejstřík místních názvů	119
Rejstřík vybraných pojmů	120

Úvod k českému překladu Septuaginty

1. AKTUÁLNÍ ZKOUMÁNÍ SEPTUAGINTY V ČESKÉ REPUBLICE

Překlad je specifickým a důležitým prostředkem při převodu textů jedné kultury do jiné. Septuaginta je jedním z nejdůležitějších starověkých biblických překladů a její zkoumání napomáhá odhalit nejen způsob překládání, ale také historické, filosofické a teologické prostředí, v němž vznikala. Proto se v rámci Centra excelence „Historie a interpretace Bible“ (GAČR P401/12/G168) utvořila skupina badatelů, kteří se zabývají Septuagintou, tedy předkřesťanským překladem hebrejského textu Starého zákona do řečtiny. Po knize Ester bude následovat komentovaný překlad septuagintní verze knihy Izajáš a knihy Žalmů. Řecký text těchto knih vyniká mnoha zajímavostmi jak po stránce literární, tak i teologické. Záměrem vzniklého badatelského týmu je věnovat se v budoucnu i dalším spisům Septuaginty a vytvořit jejich české překlady s výkladovými poznámkami a doprovodnými odbornými studiemi, zabývajících se zejména vztahem septuagintní řečtiny k výchozímu jazyku, hebrejštině (popř. aramejštině). Postupné vydání Septuaginty v češtině by mělo přispět ke komplexnějšímu vnímání biblické tradice.

2. VZNIK A ROZSAH SEPTUAGINTY

Počátky Septuaginty bývají spojovány s egyptským městem Alexandrie ve 3. století př. Kr. Barvitě vyprávění takzvaného Aristeova dopisu vykresluje, jak pro knihovnu jednoho z egyptských helénistických vládařů vznikl překlad Pentateuchu (pět knih Mojžíšových).⁴⁷ Podle Aristeia se na překladu podílelo „celkem sedmdesát dva mužů“.⁴⁸ Když se však o tomto překladu zmiňuje ve 2. století po Kr. filosof a mučedník Justin, uvádí zaokrouhlené číslo 70 (řecky ἑβδομήκοντα, latinsky *septuaginta*).⁴⁹ I když je pravděpodobnější, že původním popudem ke vzniku řeckých překladů byly potřeby židovské komunity v egyptské diaspoře, nikoli zájem helénistického vladaře, legenda zachycená v Aristeově

⁴⁷ Český překlad s úvodem viz Farský, Jiří, „Aristeas“, in: Soušek, Zdeněk (vyd.), *Knihy tajemství a moudrosti, mimobiblické židovské spisy: pseudepigrafy*, díl I., Praha, 1998, s. 19–77.

⁴⁸ Viz tamtéž, s. 35.

⁴⁹ Např. ve svém *Dialogu s Tryfónem*, PG VI, 71.

dopisu dala vznik názvu Septuaginta. Zprvu se vztahoval jen k Pentateuchu, posléze byl rozšířen i na další překlady židovských posvátných spisů.⁵⁰ Jisté je, že kolem r. 140 př. Kr. už v Alexandrii existovaly vedle překladu Pentateuchu i překlady dalších biblických knih, jak dokládá prolog knihy Sírachovec.

Sbírka posvátných spisů Izraele nebyla ještě v polovině 2. století př. Kr. uzavena. Vznikala řada dalších knih, přičemž některé z nich ani nebyly překlady, ale byly psány přímo řecky. K definitivnímu ustálení rozsahu Hebrejské bible došlo až ke konci 1. století po Kr. Nezávisle na tom bývají k Septuagintě přiřazovány jak knihy, které jsou součástí Hebrejské bible, tak i takzvané knihy deuterokanonické (Júdit, Tóbijáš, 1. a 2. kniha Makabejská, Báruk s Listem Jeremjášovým, Sírachovec a Kniha moudrosti, dodatky ke knihám Daniel a Ester), jejichž původní hebrejské či aramejské znění se až na výjimky nedochovalo, nebo vznikaly přímo v řečtině, a kromě nich i řada dalších textů (např. Žalmy Šalomounovy aj.).⁵¹

Zprvu neexistovaly rukopisy, které by obsahovaly všechny ať hebrejsky nebo řecky psané posvátné knihy. Až do konce 1. století po Kr. (v některých případech i potom) se psalo na svitky, které neumožňovaly zahrnout více knih najednou. Počet knih považovaných za normativní přitom kolísal a v židovském prostředí nebyla žádná autorita, která by stanovila rozsah Septuaginty. Právě z toho důvodu mohl kolísat počet knih, které ji tvořily.

Když začal papýrové svitky postupně nahrazovat kodex (vlastně dnešní podoba knihy), bylo snazší sestavit více spisů do jednoho svazku. Tak například jeden z dochovaných řeckých kodexů (papyrus 967), který vznikl kolem r. 200 po Kr., obsahuje knihu Ezechiel a spisy označené jménem Daniel. Ve 4. a 5. století pak vznikaly rozsáhlé rukopisy, v nichž byly do jednoho svazku spojeny nejen knihy Septuaginty, ale i Nového zákona. Jeden z dochovaných kodexů tohoto typu, Vatikánský kodex, byl od 16. století nejvýznamnějším zdrojem pro tištěné edice Septuaginty.⁵² Dnes máme k dispozici další dva rozsáhlé kodexy ze 4. a 5. století, kodex Sinajský a kodex Alexandrijský, které byly objeveny a prozkoumány až ve století devatenáctém. O tyto tři kodexy se opírá v současnosti snad nejrozšířenější vydání Septuaginty Alfreda Rahlfse z r. 1935. I toto vydání, stejně jako některé ze starých kodexů, obsahuje více knih – ve srovnání s těmi, které jsou součástí uznávaných biblických kánonů.

⁵⁰ Tento proces popisuje dopodrobna Tessa Rajak, *Translation and Survival: The Greek Bible of the Ancient Jewish Diaspora*, Oxford 2009.

⁵¹ České překlady knih, které nejsou součástí ani tzv. širšího biblického kánonu, tj. kánonu obsahujícího i deuterokanonické knihy, vydávalo postupně nakladatelství Vyšehrad: Soušek, Zdeněk (vyd.), *Knihy tajemství a moudrosti, mimobiblické židovské spisy: pseudepigrafy*, Praha, I. a II. díl 1998, III. díl 1999.

⁵² Z tohoto kodexu vychází i velmi rozšířená Cambridgeská Septuaginta: Swete, Henry B., *The Old Testament in Greek according to the Septuagint*, I–III, Cambridge 1887–1894.

3. DĚJINY SEPTUAGINTY A JEJICH VLIV NA STAV TEXTU

Překlad Septuaginty, který se čtenáři dostává do rukou, se opírá o výsledky textové kritiky. Ta usiluje o rekonstrukci co možná nejpůvodnějšího řeckého textu, který se nedochoval jednotný, nýbrž v mnoha variantách, doložených v rukopisech a nejstarších tištěných vydáních. Je proto vhodné krátce se zmínit o složitých dějinách překládání a tradování textu, které měly vliv na výslednou podobu překladu.

O tom, jak obtížné je převést hebrejský text do řečtiny, referuje již zmíněný prolog ke knize Sírachovec z 2. století př. Kr. Řecké překlady, které vznikaly po celá staletí, se odlišují od výchozího hebrejského (zčásti aramejského) textu jak stylem či mírou volnosti ve vztahu k němu, tak i novými teologickými myšlenkami a aktualizacemi. Proto se text Septuaginty na mnoha místech neshoduje s tím, co obsahuje Hebrejská bible, jak ji dnes známe (tzv. masoretský text). Navíc je prokázáno, že v době vzniku prvních řeckých překladů ještě hebrejský text Bible neměl jednotnou podobu, překladatelé mohli mít k dispozici jiné předlohy. U každého místa, jehož obsah je odlišný od znění Hebrejské bible, je proto třeba pečlivě posoudit, zda samotná předloha mohla být jiná než tzv. protomasoretský text (rané stadium hebrejského masoretského textu), nebo zda je odlišnost dána spíše technikou překladu, osobností, znalostmi a záměry překladatele či jinými vlivy.

Následně mohlo dojít k redakčním úpravám, které srovnávaly existující řecké překlady s již autoritativním hebrejským (protomasoretským) textem a které revidovaly příslušná místa tak, aby přesněji odpovídala hebrejštině. Nerevidovaná podoba řeckého textu však přetrvávala a byla důkladně revidována až později. K významným revizím Septuaginty došlo ve 3. a 4. století po Kr. a bývají připisovány Lúkiánovi a Órigenovi.

Órigenés srovnával Septuagintu, která v jeho době (3. století po Kr.) měla pro křesťany autoritu Božího slova, s hebrejským protomasoretským textem i s jeho mladšími řeckými překlady⁵³ ve své šestisloupcové Hexaple (v jejímž prvním sloupci se nachází hebrejský text, ve druhém jeho fonetický přepis řeckými písmeny, ve třetím překlad Aquilův, ve čtvrtém překlad Symmachův, v pátém překlad Septuaginty a v šestém překlad Theodotionův). Text Septuaginty zde Órigenés opatřil značkami, které poukazovaly na to, co bylo v Septuagintě oproti hebrejskému textu navíc, či na to, co sám doplnil, protože to v Septuagintě chybělo. Órigenés rovněž upravoval řecký slovosled, aby více odpovídal hebrejskému.

⁵³ Ve 2. století po Kr. vznikaly pro potřeby židovských komunit nové překlady, jejichž předlohou byl již autoritativní protomasoretský text: překlad Aquilův a Symmachův. Vznikl též překlad Theodotionův, který však bývá považován spíše za revizi Septuaginty.

Ač svou recenzi původně koncipoval jen jako pomůcku pro diskusi o odlišnostech od hebrejského textu, jeho stoupenci, Pamphilos a Eusebios, rozšířili ve 4. století v Palestině takto upravený text Septuaginty.

Zřejmě nejvlivnější však byla recenze Lúkiánova (4. století po Kr.). Byť měla podobný cíl jako Órigenova recenze, tedy přiblížit text Septuaginty hebrejskému textu, od samého začátku bylo jeho snahou vytvořit text určený k širokému použití, nikoli jen pomůcku k diskusi. Texty ovlivněné Lúkiánovou recenzí byly rozšířeny v oblasti syrské Antiochie, je proto možné mluvit o antiochijském textu.

4. VÝZNAM SEPTUAGINTY

Septuaginta jakožto velmi rozsáhlý překlad může připomínat evropské kultuře její kořeny. Setkávají se v ní semitské a indoevropské jazyky, kterým jde o srozumitelnost tradovaných textů. Překrývají se v ní tradice starověkého Orientu s řeckou a egyptskou kulturou. Literární podobu v ní získává právo, moudrost, vyprávění o lidech a jejich dějinách. Vědomě či nevědomky ovlivňoval tento překlad podstatné součásti evropské kultury. Proto se o Septuagintu právem zajímají různé obory vědy i nositelé náboženských idejí.

Religionistice může studium Septuaginty zprostředkovat základní poznatky o pestrosti židovského myšlení ve starověku. Odhalování původního řeckého textu na základě textové kritiky pomáhá objevit specifickou podobu antického židovství, které podstatně přispělo ke vzniku evropské kultury.

Židé se v Septuagintě setkávají s jazykovou verzí svých základních spisů, která byla mnoha generacemi (od 3. po 1. století př. Kr.) oceňována stejně jako hebrejský text a kterou v prostoru kolem Středozemního moře četli ti Židé, kteří už nerozuměli původnímu jazyku Hebrejské bible.

Pro křesťany má Septuaginta ještě větší význam, neboť autoři Nového zákona a církevní otcové se v odkazech na Písmo odvolávají častěji na Septuagintu než na hebrejský text. Septuaginta byla rovněž výchozím textem pro starokřesťanské překlady Pisma do jiných jazyků a ve východních církvích má dodnes rozhodující postavení.

Septuaginta tedy zpřístupňuje badatelům a všem svým čtenářům sbírku dokumentů, které zasluhují mimořádnou pozornost. Co se týče úplnosti, rozsahu a dlouhodobých účinků, překonává význam Septuaginty mnohonásobně i nálezy z Kumránu a Masady. Stále platí, že rozšiřuje poznatky o textových podobách Hebrejské bible mnohem více než tyto úžasné novodobé objevy.

5. PŘEKLAD SEPTUAGINTY DO ČEŠTINY

5.1 PŘEDPOKLADY

I když má Septuaginta nezpochybnitelný význam, je v českém kulturním povědomí málo známá. Zčásti to lze vysvětlit už jednáním svatého Jeronýma (4.–5. století), který pro své překlady starozákonních spisů do latiny, jež se později staly součástí Vulgaty, nepoužil jako výchozí text jejich řecký překlad, ale původní hebrejské texty, které uznávali jeho židovští současníci. Církev na Západě však nepřijala Jeronýmovy názory ohledně počtu a rozsahu biblických spisů a spolu s východními církvemi uchovala počet i řazení knih podle Septuaginty.

S nástupem humanismu se zájem vzdělavců soustředil na původní jazyky. V oblasti Starého zákona byly právem daleko více ceněny hebrejšтина a aramejšтина. Humanismus tedy zmenšil význam Septuaginty coby výchozího textu pro překlady. Reformace pak dále řešila otázku, jak hodnotit starozákonní spisy, které nebyly součástí původní Hebrejské bible. Tridentýský koncil nicméně u většiny těchto spisů potvrdil, že jsou součástí kánonu katolické církve. Rovněž mezi protestanty se ozývaly hlasy, že původně řecky psané spisy jsou důležité pro křesťanskou zbožnost. Byly ovšem považovány za druhořadé, a proto nejsou v protestantských vydáních Bible obsaženy, nebo jsou výslovně označeny jako deuterokanonické spisy (např. v Českém ekumenickém překladu). Teprve v poslední době se přisuzuje větší význam i řeckým textům. V českém protestantském prostředí to dokazuje vydání českého překladu deuterokanonických knih, který pořídil Miloš Bič, vedoucí starozákonní sekce překladatelů Českého ekumenického překladu.⁵⁴ V posledních desetiletích zájem o Septuagintu celosvětově vzrostl. Na konci 20. století vzniklo několik větších projektů, jejichž cílem je přeložit Septuagintu do soudobých jazyků a opatřit ji komentáři. Také český překlad Septuaginty je třeba vnímat v souvislosti s těmito důležitými projekty.⁵⁵

⁵⁴ Viz Bič, Miloš, „Knihy deuterokanonické (nekanonické, apokryfní)“, in: *Výklady ke Starému zákonu*, díl V., Kostelní Vydří 1996.

⁵⁵ Badatelský projekt ve francouzštině se nazývá „La Bible d’Alexandrie“ a jeho vydavateli jsou M. Harl, G. Dorival a O. Munnich, zahájen byl roku 1986. V angličtině se podobný projekt nazývá „A New English Translation of the Septuagint and Other Greek Translations Traditionally Included under that Title“ a jeho vydavateli jsou A. Pietersma a B. Wright. Tento projekt započal v roce 2007. V německém jazykovém prostoru se příslušný projekt nazývá „Septuaginta Deutsch“ a jeho hlavními vydavateli jsou W. Kraus a M. Karrer. Překlady s komentáři začaly vycházet v roce 2009.

5.2 CÍLE

Náš překlad Septuaginty do češtiny vychází z kritických vydání ambiciózního projektu „Septuaginta-Unternehmen“, v jehož rámci vycházely od r. 1931 na základě posouzení velkého množství rukopisů kritické edice jednotlivých knih Septuaginty ve snaze zprostředkovat odborné veřejnosti řecký text, který by byl nejbližší původnímu.⁵⁶ Zkoumání vývoje textu může být užitečné i pro hlubší porozumění textu Nového zákona. Autoři novozákonních spisů totiž nepracovali s dnešním, rekonstruovaným textem Septuaginty. Některé odchylky novozákonních citátů od kritického znění Septuaginty lze tedy vysvětlit na základě dějin textu.

Překlad Septuaginty do češtiny má usnadnit všem zájemcům přístup k jednomu ze základních pilířů západní i východní kultury. Zároveň má podstatně rozšířit obzor čtenářům biblického textu.

Překlad podněcuje k dalšímu studiu společných písemných základů židovství i křesťanství, může tedy vést k prohloubení dialogu mezi křesťany a Židy. I když je zřejmé, že žádný překlad nemůže nikdy zcela nahradit původní text, měl by pokračovat odborný výzkum způsobu, jakým se ve starověku převáděly texty z jednoho jazyka do jiného. Výsledky bádání by se pak měly stále více dostávat do obecného povědomí. Velmi mnoho znamená, když se zájemci o sbírku Písma svatého budou moci zabývat řeckým překladem a zároveň výchozím textem hebrejským (popř. aramejským). Překlad bude užitečný jak pro každodenní praxi, tak i pro studium a výzkum (v teologii, judaistice, historii, klasické filologii a religionistice). Měl by rovněž povzbudit k další práci na tomto poli.

⁵⁶ *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum. Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis editum*, Göttingen 1931–2015.

Úvod ke knize Ester

1. TEXT KNIHY ESTER: MASORETSKÝ, SEPTUAGINTNÍ A ALFA-TEXT

Než přistoupíme ke komentovanému překladu řeckých verzí knihy Ester, je třeba uvést základní informace o tomto biblickém spisu.

1.1 RŮZNÁ VYDÁNÍ TEXTU

Tradování hebrejského textu knihy Ester je vcelku přehledné. Nejstarším textovým svědectvím je takzvaný Leningradský kodex B19A s Ben-Ašerovým textem z roku 1009. Tento takzvaný „masoretský text“ je základem pro moderní kritická vydání označená jako „Biblia Hebraica“. Tato vydání nabízejí poměrně málo textově kritických variant. V této souvislosti je dobré si uvědomit, že mezi nálezy v Kumránu se text knihy Ester nevyskytuje. Pokud se tedy v této publikaci odvoláváme na hebrejský text knihy Ester, odkazujeme na nejnovější edici zvanou Biblia Hebraica Quinta a používáme zkratku MT (masoretský text).

Překlad do řečtiny je součástí Septuaginty (LXX). Septuagintní text došel několika kritických vydání. Mezi nejvýznamnější se řadí vydání Rahlfsovo (1935) a Hanhartovo (1966; 1983²). Existuje ovšem ještě druhý řecký text knihy Ester, který byl rovněž vydán několikrát. Oba řecké texty publikoval De Lagarde v Göttingen roku 1883. Rahlfs a Hanhart se při vydání druhého řeckého textu opírali o rukopisy 19, 93a, 108b a 319. V našem překladu vycházíme z kritického vydání Hanhartova (1983²).

1.2 OZNAČENÍ DVOU ŘECKÝCH TEXTŮ

Až do roku 1883 se septuagintní text označoval jako první text nebo jako α -text, další řecká verze jako druhý text neboli β -text. V roce 1883 však De Lagarde ve svém vydání označil septuagintní text jako β -text a druhý řecký text jako α -text. Na tento způsob označování navázala Cambridge Bible (1940), která uvádí druhý řecký text pod označením EΣΘHP A, septuagintní text ovšem jako EΣΘHP (bez dalšího rozlišení). Hanhart používá pro septuagintní text značku o', pro druhý řecký text L. Označení L je dědictvím dřívějšího bádání, které považovalo druhý řecký text za součást Lúkiánovy recenze Septuaginty. V současné době se ovšem podařilo prokázat, že nejde o text, který by byl součástí

této recenze.⁵⁷ V naší publikaci označujeme septuagintní text zkratkou LXX, druhý řecký text zkratkou AT (alfa-text).

1.3 ODKAZY NA PARALELY VE VERZÍCH A OZNAČENÍ DODATKŮ

Text je v každé z verzí členěn svébytným způsobem, což komplikuje jednoznačné odkazy na paralelní místa. Nejsnadněji lze získat přehled o takzvaných dodatcích. Když svatý Jeroným vytvářel latinský překlad (Vulgatu), narazil v řeckém textu na pasáže, které nebyly v hebrejském textu. Připojil je tedy na závěr jako kapitoly 11–16. Tak mělo být zřejmé, že tyto pasáže nepatří k původnímu hebrejskému textu. Byly tak ovšem vytrženy z kontextu. Orientaci v dodatcích usnadňuje následující tabulka:⁵⁸

Hanhart	Vulgata	postavení v MT	obsah
A	11,2–12 12,1–8	před 1,1	Mordechajův sen
B	13,1–7 15,1–3	za 3,13; před 3,14 za 4,8; před 4,9	Hamanův edikt doplněk Mordechajovy výzvy Ester
C	13,8–18 14,1–19	za 4,17; před 5,1	Mordechajova modlitba Esterina modlitba
D	15,4–19	místo 5,1–2	Ester vstupuje ke králi
E	16,1–24	za 8,12; před 8,13	edikt Esterina a Mordechajův
F	10,4–13 11,1	za 10,3	výklad snu závěrečná poznámka

V kritických edicích (Rahlf's, Hanhart, Cambridge Bible) a také u komentátorů (Clines, Fox) narazíme na různé označování jednoho místa ve třech verzích textu. V této publikaci se držíme způsobu, který zavedl ve svém vydání Hanhart. Tento autor označuje řecké dodatky k hebrejskému textu písmeny A, B, C, D, E a F. Druhý řecký text označuje stejně jako první, jen na místech, kde se druhý řecký text (AT) člení jinak než LXX, doplňuje k paralelnímu číslování (shodnému s LXX) v závorce vlastní číslování druhého textu.⁵⁹

⁵⁷ „Der L-Text des Est-Buches nichts zu tun haben kann mit der Textform der Bücher der LXX, die als die ‚lukianische Rezension‘ bekannt ist.“ Viz Hanhart, Robert, *Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum*. 2. durchgesehene Aufl., Göttingen 1983, s. 87.

⁵⁸ Přehledová tabulka je převzata z úvodu ke komentáři německého překladu. Srov. De Troyer, Kristin – Wacker, Marie-Theres, „Esther: das Buch Ester (LXX und A-Text)“, in: *Septuaginta Deutsch*, Stuttgart 2011, s. 1256.

⁵⁹ Druhý řecký text čísluje např. paralelní verše, které v LXX následují za 7,9(10), jako 7,11–59, zatímco v LXX následují kapitoly 8–10.

2. STRUČNÉ DĚJINY BĀDÁNĪ

2.1 TŘI JAZYKOVÉ VERZE KNIHY ESTER

Reformace navodila rozdílný přístup ke knize Ester. Zatímco církve vzešlé z reformace se přidržely počtu spisů v Hebrejské bibli, katolická církev se na Tridentuském koncilu (1546) přihlásila i k dodatkům, které se nacházely ve Vulgátě. V 18. století představují tradiční náhledy evangelických a katolických biblistů dva badatelé. Podle evangelického učence Eichhorna (1781) je řecký text knihy Ester překladem z hebrejštiny a později byly k tomuto překladu připojeny dodatky. Podle katolického badatele De Rossiho (1782) je septuagintní verze překladem z aramejského textu, který už dodatky obsahoval. Aramejský text byl ovšem také krácen a překládán do hebrejštiny, takže Septuaginta i masoretský text se odvozují od téhož výchozího aramejského textu. Ani jeden z těchto dvou názorů už dnes nikdo z badatelů nezastává. Vztah mezi dodatky a původním textem včetně jeho jazyka zůstal však základním problémem bádání, které se zabývá vznikem knihy Ester v průběhu času.

Ve druhé polovině 19. století se pozornost badatelů obrátila k jinému problému, a sice k druhému řeckému textu. Zájem byl vyvolán vydáním obou řeckých textů, které připravil Fritsche (1848). Langen jako první porovnal oba texty v roce 1860. Druhý řecký text zkoumali rovněž Field (1875) a De Lagarde (1883). V rámci tohoto výzkumu byly zachyceny charakteristiky druhého řeckého textu. Nehovořilo se však ještě o jiné hebrejské předloze druhého řeckého textu, ale spíš o různých verzích Septuaginty. K bádání významně přispěl Motzo (1927; 1930), který považoval starolatinské překlady za zvláštní svědectví o původu a dějinách druhého řeckého textu. Schildenberger (1940) naopak považoval druhý řecký text za jeden z mnoha překladů téhož hebrejského originálu.

Nové impulsy pro zkoumání knihy Ester přineslo v roce 1940 vydání Cambridge Bible. Další bádání vedlo mimo jiné k novému pohledu na druhý řecký text. Výhodiskem byl nápadně kratší závěr tohoto textu, který obsahuje motivy a scény, jež nenajdeme ani v MT, ani v LXX. V roce 1944 vydal Torrey studii, podle níž by mělo být jádro druhého řeckého textu (2,1–8,21) kompaktnější než vyprávění v hebrejštině. Torrey se domníval, že kdysi existovala aramejská předloha, která končila právě 8,21. Takto se zrodila teze o předloze druhého řeckého textu. Do té doby se diskutovalo pouze o aramejské předloze Septuaginty. Moore (1967) si představoval, že nešlo o aramejskou, ale o hebrejskou předlohu. Podobně byl přesvědčen Clines (1984), že šlo o starší hebrejský text, odlišný od MT. Naproti tomu Fox (1991) předpokládá jednu hebrejskou předlohu pro druhý řecký text i pro MT.

Jiný přístup vychází z podobnosti mezi AT a LXX. AT přitom považuje za určitou formu revize LXX. Takto vnímá vývoj De Troyer (2000), nepředpokládá však vliv hebrejského textu, odlišného od MT. Tov (2008) se naopak domnívá, že se při této revizi uplatňoval ohled na hebrejský text, který byl odlišný („rewritten“) od MT.

2.2 DODATKY

Všechny dochované řecké texty obsahují dodatky. De Rossi (1782) je považoval za součást původního vyprávění; Eichhorn (1781) naopak tvrdil, že byly připojeny k řeckému překladu. Nepřipojil je však překladatel, protože ten by se zřejmě pokusil vyloučit nesrovnalosti mezi základním textem a dodatky. Nöldeke (1868) upozornil na svébytný charakter jednotlivých dodatků. Torrey (1944) pak vyvozoval z jazykových rozdílů mezi dodatky B a E na jedné straně a ostatními dodatky na straně druhé, že A, C, D a F by mohly být překladem ze semitského originálu (C a D dokonce součástí přepokládaného aramejského originálu). Cook (1969) a Moore (1973) rozčlenili podrobněji dodatek A, Kottsieper (1998) považuje za dílo jednoho autora pouze dodatky B a E. Zpochybněna byla souvislost mezi dodatky A a F, neboť výklad snu v dodatku F se v některých detailech liší od popisu snu v dodatku A. Pomocí syntaktické analýzy textu se Martinovi (1975) podařilo dokázat, že dodatky B a E byly sepsány řecky, zbývající dodatky však byly přeloženy ze semitské předlohy.

2.3 PŘEKLADY DO ČEŠTINY

Řecká verze knihy Ester nebyla dosud jako celek přeložena do češtiny. V novější době se objevily pouze překlady dodatků. Mezi nimi zaujímá významné místo překlad Segertův (1958), který vyšel jako součást „Pět svátečních svitků“.⁶⁰ Jiný překlad dodatků je součástí posledního svazku v řadě „Starý zákon, překlad s výkladem“. Tento svazek má titul *Apokryfy zvané též knihy deuterokanonické nebo nekanonické* (1985).⁶¹ V „Úvodu“ informují členové starozákonní překladatelské komise Českého ekumenického překladu o svém výchozím textu takto: „V tomto dodatkovém svazku k novému překladu Starého zákona s výkladem přinášíme překlad apokryfů podle Rahlfsova malého vydání Septuaginty...“ V uvozujícím textu k „Přidávkům ke knize Ester“ odkazují autoři překladu znovu na svou předlohu: „Vedle znění septuagintního, jehož se přidržuje i náš překlad,

⁶⁰ Viz Segert, Stanislav, „Kniha Ester“, in: *Pět svátečních svitků*, Praha 1958, s. 234–242.

⁶¹ Viz „Přidávky ke knize Ester“, in: *Starý zákon, překlad s výkladem. Apokryfy zvané též knihy deuterokanonické nebo nekanonické*, Praha 1985, s. 91–98.

dochovala se ze starověku i úprava Lúkiána Antiochenského.⁶² K druhému řeckému textu se však více nedozvídáme.⁶³ Do češtiny byl Jiřím Hoblíkem přeložen stručný úvod německého biblisty Otto Kaisera „Přidavky k řecké knize Ester“.⁶⁴

3. OBSAH JEDNOTLIVÝCH VERZÍ A DATOVÁNÍ

Jednotlivé verze knihy Ester se navzájem liší. Je proto třeba zmínit se o charakteru a zvláštních rysech každé z těchto verzí.

3.1 HEBREJSKY PSANÁ KNIHA ESTER

Hebrejskou knihu Ester můžeme chápat jako drama o třech dějstvích. První dějství (kapitoly 1–2) pojednává o zapuzení jedné královny a ustanovení jiné. Téma nevypočitatelných projevů královské moci vytváří pozadí, na němž se bude rozvíjet osud Židů žijících v perské říši. V druhém dějství (kapitoly 3–7) je propojen motiv sporu dvou dvořanů s tématem ohrožení existence židovského národa. Jeden z dvořanů, Haman, získá od krále souhlas k vyhlazení všech Židů v perské říši, neboť se cítí ponížen Židem Mordechajem, který se před ním neklaní. Mordechaj přesvědčí svou adoptivní dceru Ester, která se stala královnou, aby se u krále přimluvila za svůj lid (kapitoly 3–4). Ester se podaří získat u krále přízeň a Haman končí svůj život na kůlu, který připravil pro Mordechaje (kapitoly 5–7). Třetí dějství (kapitoly 8–9) vypráví o střetu mezi Židy a jejich nepřáteli. Zmiňuje se také o ustanovení svátku Purim, který se slaví na památku záchrany Židů. Krátký epilog (kapitola 10) navazuje na výchozí situaci. Po boku perského vladaře působí však ve prospěch svého lidu Mordechaj. Celý příběh může být chápán jako modelové znázornění života Židů v diaspoře. Za zvláštnost hebrejského textu se považuje skutečnost, že se v něm nevyskytuje vlastní Boží jméno ani obecné označení Bůh.

⁶² Viz „Přidavky ke knize Ester“, s. 91.

⁶³ Pro úplnost je třeba uvést další dva překlady, a sice Hegerův a Hejčlův. Heger překládal z původních jazyků (Heger, Josef, *Písmo svaté Starého zákona*, díl I. *Knihy dějepisné*, Praha 1958), zatímco Hejčl vychází z Vulgaty. Pracoval sice „se stálým kritickým zřetelem k původním textům“, nicméně překládal „dle obecného znění latinského“, tedy podle Vulgaty. Viz poznámku pod titulem ve vydání: Hejčl, Jan, *Bible česká*, díl první: *Knihy Starého zákona*, svazek II. *Ester – kniha Sirachovcova*, Praha 1921.

⁶⁴ Viz „Přidavky k řecké knize Ester“, in: Kaiser, Otto, *Odkaz alexandrijských Židů: úvod do deuterokanonických knih Starého zákona*, Praha 2006, s. 73–76.

3.2 KNIHA ESTHÉR⁶⁵ VE ZNĚNÍ SEPTUAGINTY

Dodatky A (před 1,1 MT) a F (za 10,3 MT) tvoří svébytný rámec septuagintní verze. Hlavní postavou je v nich Žid Mardochaios, který má významné postavení na dvoře perského krále. Jeho sen i výklad tohoto snu odhalují Boží záměr se vším, o čem se v knize vypráví. Po Mardochaiově boku vystupuje Židovka Esthér, která věrně plní Boží přikázání i jako manželka perského krále (kapitoly 1–2). Ohrožení života je v LXX mnohem naléhavější než v MT, jak napovídá apokalyptický charakter dodatku A. Text dekretu o vyhlazení Židů v dodatku B navazuje na projevy starověkého antisemitismu. Mardochaiova a Esthérina modlitba (dodatek C) jsou voláním k Bohu ve smrtelném nebezpečí. Text sahající od 3. kapitoly po závěr dodatku C můžeme považovat za druhou část septuagintní knihy Esthér. V dodatku D je barvitě rozvinut Esthérin vstup ke králi, o němž se MT zmiňuje stručně ve dvou verších. Tato scéna znamená předěl ve vyprávění, následuje vyprávění o záchraně. Dodatek D a úsek textu od 5,3 po 9,19 lze považovat za třetí část. Dekret protichůdného obsahu (dodatek E) vzhledem k předcházejícímu (B) ukončuje nepřítelství, takže rozsah následujících bojů je ve srovnání s MT nepatrný. Závěrečná část (od 9,20 po 10,2) se vyznačuje motivem sepisování. Všechna ustanovení jsou pořízena písemnou formou, a to Mardochaiem, Esthérou i králem. Zdůraznění psané podoby i takzvaný kolofón o překladu (F 11) dokazují, že septuagintní podoba se připisuje zvláštní autorita. V závěru knihy (10,3 a dodatek F) je opět hlavní postavou Mardochaios, který se hlásí ke svému lidu a uvažuje o Boží záchraně. Úsek textu sahající od 9,20 po 10,2 můžeme spolu se závěrem 10,3–F 10 považovat za čtvrtou část knihy.

3.3 ESTHÉR V ALFA-TEXTU

Druhý řecký text zvýrazňuje mnohem více než obě předešlé verze nepřítelství mezi Amanem a Mardochaiem. Například v šesté kapitole je vzhledem k MT a LXX doširoka rozvinuto téma, jak Aman radí králi ohledně prokázání pocty vyznamenanému člověku. Vše, co poradil, musí pak učinit svému protivníku Mardochaiovi. Takzvaný alfa-text se rovněž vyznačuje jiným pojetím Esthéry. Zatímco v MT a LXX je vykreslena jako postava, která se takřka vyrovná Mardochaiovi, vidí ji alfa-text jako sotva dospělou dívku, která musí poslouchat Mardochaie, když se má u krále přimluvit za svůj lid. Její snaha by ani nevedla k úspěchu, kdyby Bůh nezasáhl během třetí hostiny, kterou pořádá. V závěru se

⁶⁵ Tvar vlastního jména Esthér používáme všude tam, kde se jedná o název některé z řeckých verzí nebo o jméno hlavní hrdinky v některé z těchto verzí – na rozdíl od podoby jména Ester, vycházejícího z hebrejštiny.

ovšem představuje jako iniciátorka vzniklých bojů, zatímco Mardochaios ustanovuje svátek na památku záchrany židovského národa. V posledních verších předkládá Mardochaios výklad svého snu bohoslužebnému shromáždění, které odpovídá chválou. Je možné, že tyto verše jsou stopou liturgického používání této verze knihy Ester.

3.4 POKUSY O DATOVÁNÍ

Nedochovaly se žádné rukopisy knihy Ester, které by pocházely z doby před přelomem letopočtu. Pokusy o datování jednotlivých verzí zůstávají tedy hypotetické. Některé historicky spolehlivé poznatky o perském královském dvoře se považují za známky vzniku hebrejské verze na sklonku doby perské. Tyto poznatky však mohly být zprostředkovány řeckými autory. Jeden z hlavních motivů knihy, nepřátelství vůči Židům, je však doložen v době helénistické. Pokud bychom považovali údaj v takzvaném kolofónu (F 11) o egyptském vladařském páru (Ptolemaios a Kleopatra) za historicky spolehlivý, jeví se jako doba vzniku septuagintní verze rok 78/77 př. Kr., neboť tehdy vládl Ptolemaios XII. Aulétés se svou manželkou Kleopatrou V. Tato verze se obrací také na nežidovské adresáty, jimž zdůvodňuje právní oporu pro život Židů jako občanů státu. Alfa-text mohl snad být vytvořen židovským autorem v Římě na začátku čtyřicátých let 1. století po Kr. Tento autor mohl vnímat Agrippu, vnuka Heroda Velikého, jako nového Mardochaie. Agrippa se totiž zastával Židů, žijících v římské říši.⁶⁶ Mohl se tedy svým židovským současníkům jevit jako zachránce, který se v mnoha věcech podobá Mardochaiovi. Takto by alfa-text zapadal do kontextu tehdejší židovské literatury v římské říši.⁶⁷

⁶⁶ Srov. Schwartz, Daniel R., *Agrippa I [the First]: the last king of Judaea*, Texte und Studien zum antiken Judentum 23, Tübingen 1990, s. 96–106.

⁶⁷ Ke stejnému závěru dochází De Troyer, K., *Rewriting the Sacred Text*, Atlanta 2003, s. 89.

4. CHARAKTER PŘEKladU V SEPTUAGINTĚ A V ALFA-TEXTU

Překlad obou řeckých verzí do češtiny se snaží, nakolik je to proveditelné, překládat konkordantně, aby i v překladu zůstaly zachovány vazby intratextuální (uvnitř jedné verze) a intertextuální (mezi jednotlivými verzemi).

4.1 SEPTUAGINTA

První řecký text (bez dodatků) je pravděpodobně překladem hebrejské předlohy, která byla blízká dnešnímu MT (tři verše MT v LXX zcela scházejí: 4,6; 9,5 a 9,30). Text šesti dodatků rozšiřuje překlad ve srovnání s MT takřka o 80 %. Je velmi obtížné sestavit přesnou konkordanci MT s LXX, protože v každém verši narazíme na větší či menší rozdíly.⁶⁸ Přesto lze zachytit způsob překládání alespoň v několika bodech: LXX vynechává (převádí dvě slova MT, která mají podobný význam, pouze jedním slovem; vypouští pleonastické a zveličující výrazy), rozšiřuje (vysvětlujícím výrazem; teologizujícím dodatkem), většinou parafrázuje, někdy ovšem překládá doslova, což dokládají lexikální a syntaktické hebraismy. Používá unikátních řeckých výrazů a vytváří neologismy. LXX rozumí většině výrazů pobiblické hebrejštiny, o některých má pochybnosti a jiné chápe nesprávně.⁶⁹

4.2 ALFA-TEXT

Druhý řecký text je zhruba o 50 % delší než MT (svou roli přitom hrají dodatky). Je ovšem kratší než LXX, a to nejen v textu dodatků, ale i v základním textu. Při srovnání AT s LXX se ukazuje, že AT a LXX mají často totéž nebo podobné znění, případně některá slova nebo slovní spojení LXX se objevují na jiném místě v AT. Tato skutečnost naznačuje, že AT by mohl být přepracováním LXX.

Na mnoha místech se však AT od LXX i od MT liší. Nápadně se to projevuje například ve druhé kapitole. Zatímco MT i LXX poskytují široký prostor k popisu domu pro ženy, AT se jím skoro vůbec nezabývá. Naproti tomu jsou některé scény v AT daleko více rozvinuty než v LXX a MT (např. projevy úcty Mardochaiovi v šesté kapitole). Navíc některé doslova převedené hebrejské slovní obraty působí v řečtině jako hebraismy (kalky). Tyto jevy vedly k domněnce, že předlohou AT mohla být určitá verze hebrejského nebo aramejského textu, odlišná od MT. Její existenci můžeme ovšem jen předpokládat.

⁶⁸ Pokusila se o to Hanna Kahana, *Esther, Juxtaposition of the Septuagint Translation with the Hebrew Text*, Leuven 2005.

⁶⁹ Textové doklady ke všem těmto jevům uvádí Hanna Kahana, *Esther, Juxtaposition of the Septuagint Translation with the Hebrew Text*, Leuven 2005, s. 441–462.

4.3 PŘEKLAD DO ČEŠTINY

Komentovaný překlad do českého jazyka chce zachytit svébytnost obou řeckých verzí vzhledem k hebrejské „předloze“. Ukazuje se totiž, že vytvoření řeckých verzí nebylo pouhým převodem masoretského textu do řečtiny, ale spíše tvořivým procesem zpracování odlišných tradic, které zachycují stejnou biblickou látku.⁷⁰ Některé současné názory připouštějí i opačný proces, tedy zkrácení starší a delší řecké verze do podoby současného masoretského textu.⁷¹

Překlad byl zároveň vytvářen s úmyslem co možná nejvěrněji napodobit jednak rozdíly a shody v textech LXX a AT, jednak kolísání stylistické úrovně obou řeckých textů, zejména vyšší styl dodatků B a E v obou verzích oproti zbylému textu, ale také poněkud elegantnější vyjadřování AT oproti LXX. S tím souvisí také snaha pokud možno napodobit v českém překladu hebraismy, které jsou v obou řeckých verzích výrazně přítomné.

Překlad zachovává jednotnou terminologii všude tam, kde se zdá, že autor řeckého textu volil tytéž výrazy záměrně. To se týká zejména jednotlivých hodnotí a funkcí na královském dvoře, králových atributů, oficiálních výnosů apod.: ὁ ἄρχων překládáme vždy jako „předák“, ὁ στρατηγός „vojevůdce“, ὁ τύραννος „vládce“, ὁ σατράπης „satrapa“, ὁ τοπάρχης „místodržící“, ὁ ἡγούμενος „velitel“; ὁ ἐν τῇ αὐλῇ „dvořan“, ὁ φίλος „přítel“ (k různým významům viz komentář na str. 34), ὁ διάκονος „úředník“, ὁ σοφός „rádce“, ὁ σύμβουλος „poradce“, ὁ φύλαξ „strážce“, ὁ γραμματεὺς „písař“, ὁ οἰκόνομος „správce“; ὁ λειτουργός „sloužící“, ὁ παῖς „sluha“, ἡ παιδίσκη „služka“, ἡ δούλη „služebnice“, ἡ ἄβρα „družka“; ἡ ῥάβδος „žezlo“, τὸ σκῆπτρον „vladařská berla“, ἡ ἐπιστολή „list“, τὰ γεγραμμένα „listina“, τὰ γράμματα „výnos“ nebo „záznam“, τὸ πρόσταγμα „nařízení“, τὸ νόμιμον „předpis“, τὸ ἔκθεμα „vyhláška“. Jednotně rozlišujeme ale např. také ἡ δοχὴ „hostina“, ὁ πότος „hodokvas“, ὁ κώθων „pitka“; τὰ ἱμάτια

⁷⁰ Takzvaná „Rewritten Bible“. Srov. Tov, Emmanuel „The ‚Lucianic‘ Text of the Canonical and Apocryphal Sections of Esther: A Rewritten Biblical Book“, in: týž, *The Greek and Hebrew Bible: Collected Essays on the Septuagint*, VT Suppl. 72, Leiden 1999, s. 535–548.

⁷¹ „Josephus bietet, genau wie die verschiedenen Fassungen der Septuaginta, einen längeren Text, in den Gebete eingefügt sind. Er überliefert offensichtlich die ursprüngliche längere Fassung. Mit diesen griechischen Zeugen könnte der hebräische Text in den heutigen Bibeln als Kurzfassung verstanden werden, die Rabbinen im 2. Jh. n. Chr. im Interesse des Überlebens vorgenommen hatten: Um den Zusammenhalt der Diaspora zu stärken, wurde die Bedeutung des Gelobten Landes hervorgehoben. Vorstellbar ist, dass die Redaktoren damals das Pesachfest über den Sabbat stellten und ihm das Purimfest mit seinem Einverständnis in der Diasporasituation unterordneten. Bestimmte Stellen im Ester-Buch deuten darauf hin. Daher liegt der Schluss nahe, dass das hebräische Ester-Buch von rabbinischen Kreisen entsprechend gekürzt wurde.“ Viz Nodet, Étienne, „Flavius Josephus und die Heiligen Schriften: Spurensuche zur Entstehung der Bibel“, in: *Welt und Umwelt der Bibel* 32 (2/2004), s. 60.

„šaty“ nebo „šat“, ἡ στολή „říza“, τὸ ἔνδυμα „roucho“, ἡ ἐσθῆς „háv“. Důležitou oblastí, kde dodržujeme výrazovou jednotnost, jsou pak rovněž emocionální stavy, prosby, úsudky a rozhodnutí.

4.4 KOMENTÁŘ

Filologické a výkladové poznámky pod hlavním textem vycházejí z poznatků, podle nichž každá z obou známých řeckých verzí knihy Ester, septuagintní (zkráceně LXX) i takzvaný alfa-text (zkráceně AT), představuje poněkud odlišné pojetí vyprávěného děje i jeho důsledků ve srovnání s hebrejským, masoretským textem (zkráceně MT). Zmíněné dvě řecké verze (LXX a AT), které uvádíme paralelně ve dvou sloupcích tak, aby vynikly jejich shody a rozdíly, porovnáváme dále s masoretským textem coby výchozí „předlohou“ pro překlad, a to zejména na místech, která jsou důležitá pro správné porozumění.

V překladu obou řeckých verzí uvádíme v hranatých závorkách slova, která nejsou v řeckém textu, která je však nezbytné doplnit, aby překlad odpovídal českému způsobu vyjadřování. Členění a způsob značení hlavního textu (kapitola, verš) i dodatků (velké písmeno označující dodatek, verš) přebíráme z Hanhartova kritického vydání LXX a AT (1983²).

V českém překladu vlastních jmen se přidržujeme jejich řecké podoby, např. Esthér, Mardochaios atd.

edice
Septuaginta

KNIHA ESTER
V ŘECKÝCH VERZÍCH
(SEPTUAGINTY
A ALFA-TEXTU)

Z řeckých originálů přeložila Veronika Černušková,
úvodem a komentářem opatřil Petr Chalupa
Typografie Zbyněk Kočvar
Vydalo nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
v Praze roku 2016 jako svou 1451. publikaci
Vydání první. AA 6,43. Stran 136 (text 128, bar. příl. 8)
Odpovědná redaktorka Radka Fialová
Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.
Doporučená cena 228 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.
Praha 3, Víta Nejedlého 15
e-mail: info@ivysehrad.cz
www.ivysehrad.cz

ISBN 978-80-7429-644-4